

Gyáni Gábor: Relatív történelem.

Typotex, Budapest, 2007. 297 oldal

Kétféle recenzió olvasható általában: bíráló és ismertető. Ez az írás egyik sem kíván lenni. Sokkal inkább egy olyan olvasat, amelyik célja Gyáni Gábor kötetbe gyűjtött tanulmányainak végig- és továbbgondolása. A gondolatmenet attól a pillanattól indul, amikor a leendő olvasó hümmögve forgatja a könyvesboltban a kötetet és tart odáig, amikor a könyvet letéve átgondolja az olvasottakból eredő lehetséges következtetéseket.

A cím egy a posztmodern¹ talaján álló elméleti munkát ígér. A kijelentő mód arra utal, hogy ez nem egy vitairat a történelem relativizálásával szemben, hanem inkább ismertetése annak. A fűszöveg szerint a kötet alapállása, hogy a történetíró nem ábrázolja az egykori valóságot, hanem konstruálja és elbeszéli azt.

A kötet külső megjelenése és kiadásának minősége nagyon hasonlít a népszerűsítő történelmi könyvekhez. A tartalomjegyzéktől viszont feltehetően elretten a laikus olvasó. A tanulmányok címük alapján nagyon különbözőek, vannak kifejezetten szaktudományos elméleti cikkek, de van olyan is, amely az *Élet és irodalomban* jelent meg, az ügynökkérdés kapcsán folytatott értelmiségi közbeszéd részeként.

Valami mégis össze kell, hogy fűzze ezeket, az első ránézésre össze nem tartozónak látszó tanulmányokat! A szerző maga is érzi, hogy a tisztánlátáshoz iránymutatást kell adnia: „E tanulmánykötet írásaiban a szerző változatos témák kapcsán tesz újra és újra kísérletet a történelem relatív fogalmának tisztázására.” (18.) S mi is ez a relativitás? „A történelem viszonylagossága nem az ún. valóság, hanem a valóságról szóló történeti beszéd relativitását, relatív érvényességét jelenti.” (7.) Nem feladatomban ismertetni, mi a relativitás Gyáni szerint, vagy általában.² Érdekesnek tartom viszont (re)konstruálni a szerző elméleti alapállását és szándékát, amiért a kötetet megjelentette.

A *Bevezetőben* Gyáni a történelem relativista avagy posztmodern felfogását az ezzel kapcsolatos viták fogalmi csomópontjain keresztül mutatja be. Leszögezi, hogy a posztmodern szemléletet bírálók többsége, töredékes, felszínes és gyakran tudatosan torzított képpel rendelkezik erről az irányzatról. (7–8.) A vitából Gyáni

¹ A posztmodern fogalmának meghatározása a szerző egy korábbi művében: „Posztmodern történetírás ugyanis a szó eredeti értelmében nincs. Van viszont posztmodern fogékonyság vagy szellemi érzékenység, ha elméleti kérdések megvitatására kerül a sor. S van persze posztmodern igények szerint, de posztmodern fogalmi tudatosság nélkül művelt vagy művelhető szaktudomány...” Gyáni Gábor: *A posztmodern kánon*. Bp. 2003. 8.

² Gyáni megközelítésére lásd még: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp. 2000; *Uő: Történetdiskurzusok*. Bp. 2002.; *Uő: A történetírás fogalmi alapjairól*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Bp. 2003. 11–57. (Gyáni 2003b). A relativitás fogalmára lásd továbbá Hayden White: *A történelem terhe*. Bp. 1997.; Thomka Beáta: *A történelem poétikája*. Bp. 2000.; Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás nyelvi fordulata*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Bp. 2003. 413–443.;

a történész morális felelősségének kérdését emeli ki, amire mint döntő érvre szoktak hivatkozni a relativitás ellenfelei, (9.) ugyanakkor, ha csak említés szintjén, már itt is előkerülnek a kötet tanulmányainak fő elméleti problémái: a történészi ítékezés kérdése, a múlt és a történelem, a múlt és a nyilvános emlékezet viszonya, a történelem használata és használhatósága. A *Bevezető* alapján a történelem nem más, mint az utókor által a múltnak tulajdonított jelentés (12), éppen ezért történelem és múlt nem összemoshatóak. (11.) A történésznek van morális felelőssége és szükségszerűen ítélezik, akár akarja, akár nem. (10.) A *Bevezető* nem hagy kétséget a szerző szándéka felől, aki a kötetet elsősorban történészeknek állította össze (18). Célja, hogy általa a történész olvasók újragondolják a történetírás elméleti problémáit, és gyakorlati kísérletein keresztül ismerjék meg: a történelem relativizálása nem az ördögtől származó kuruzslás. A kötet tehát szorosan illeszkedik Gyáni Gábor itt (8.) és máshol is hangsúlyozott véleményéhez, miszerint az elmélet a magyar történetírásban igen mostohán kezelt terület.

A kötet három nagyobb blokkból áll: *A kultikus múlt; A múlt kollektív emlékezete* és a *Múlt történetírói diskurzusa*. Az első rész három tanulmányt tartalmaz: *Az irodalmi kultusz kutatás dilemmái; Politikai kultusz – vezérkultusz; Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban*.

Az irodalmi kultusz kutatásról szóló tanulmány tulajdonképpen egy tudománytörténeti áttekintés. A tanulmány első részében bemutatásra kerül a hazai kultusz kutatás története, fogalmainak átalakulása. Miután kritikai áttekintést nyújt a téma különféle megközelítéseiről, kifejti saját álláspontját, amely vitatja a kultusz kvázi-vallási jelenségként való beállítását (30–31). Szerinte e mögött ugyanis egy antropológiai állandónak gondolt vallási készítés feltételezése rejlik. (33.) E helyett javasolja a kultusz kutatóknak, hogy vessenek számot a nacionalizmussal, a nemzettel mint kulturális entitással. (34–36.)

Az irodalmi és politikai kultusz kutatás (*Politikai kultusz – vezérkultusz* című tanulmány) kapcsán a szerző tulajdonképpen a történelem használatáról ír. A kultuszt és a vezérkultuszt mint társadalomtörténeti jelenséget vizsgálja. (39.) A vezérkultuszt szerinte identitásképzésnek lehet tekinteni, (47.) amely egyrészt összeköti a vezérkultusz fogalmát és gondolatát a vallásos kultusszal (49.), másrészt magával a történetírással, melyet úgy is el lehet gondolni, mint az utókor identitásképzését. Lényegében erről az identitásképzésről, emlékezetmunkáról szól a következő: *A múlt kollektív emlékezete* című blokk. Ez elé azonban még „beékelődik” az első rész utolsó tanulmánya: *A modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban*. Ez az egyetlen tanulmány, amely a tárgyalt kötetben jelent meg először. Az írás három, szinte teljesen külön egységből áll össze. Az első egy kortárs forrásra támaszkodva idézi fel a modernitás élményét és a továbbélő hagyományos viselkedést a nagyvárosban. (51.) A következő egység magában is megálló elbeszélés: *Építészeti historizmus – a történelem mint tudatalatti*. A két elbeszélést az köti össze, hogy hasonló következtetések vonhatóak le belőlük a nagyvárosra mint a modernitás és a hagyomány együttes életterére vonatkozóan. A jelenség a korabeli tervezők és építetők törekvése volt, annak érdekében,

hogy „történelmiesítsék saját jelenvaló világukat”. (68.) A tanulmány jó összekötő kapocs a kötet két blokkja között, de inkább valóban a kettő közé, mintsem az elsőbe illeszkedik. Gyáni itt vezeti be a következő részben használatos fogalmakat Assmannra, Halbwachsrá³ és Walter Benjaminra alapozva. (63–68.) Ezek szerint a megkonstruált múlt minden esetben emlékezetmunka eredménye. Assmann kulturális emlékezet fogalma kapcsán kiemeli, hogy annak hordozói közé a tudósokat is besorolja, a történetírást pedig a csoportemlékezés sajátos válfajaként kezeli.⁴ A történész szerepe, ahogy ezt Gyáni főleg a tanulmány harmadik részében (*A tér ritus általi szakralizálása*) és a következőkben is sugallja, az emlékezeti munkában való részvétel. A relativitás haszna pedig annak a lehetősége, hogy különböző elbeszélés variációk élhessenek egymás mellett. Ezt a törekvést kívánom bemutatni a harmadik blokk tanulmányain keresztül, vagyis azt, ahogy a történetírás mint kulturális emlékezet működik.

A múlt kollektív emlékezete a legekolektikusabb fejezet a kötetben, mind a beszédmód, mind a témák sokfélesége miatt. A témák tekintetében szóba kerül az ünnepek gyakorlata a nemzeti emlékezet részeként, a nemzet fogalma és használata, a Habsburg-múlt, '56 és a Kádár-korszak emlékezete. A beszédmódok közül kettő azonosítható be egyértelműen, az értelmiségi közbeszéd és a tudományos diskurzus. A tanulmányok mindegyike érint aktuálpolitikai kérdéseket is. Ebben a fejezetben tágul ki leginkább a kötet által potenciálisan megszólítottak köre. A szövegből ugyanakkor a kívánatos történelmi gyakorlat is kirajzolódik. Ha alkalmazzuk Hayden White tézisét, mely szerint egy szöveg addig tartja fenn az érdeklődést, amíg jelenbeli vonatkozással bír,⁵ akkor a történésznek az is feladata, hogy bekapcsolódjon az értelmiségi közbeszédbe és reagáljon környezetére érdeklődésére. *A kollaboráció szégyene és dicsősége* című tanulmányban⁶ Gyáni egy olyan témát jár körül, amely az utóbbi évek értelmiségi diskurzusában folyamatosan jelen van.

Ez a blokk elsősorban a magyar történelem közelmúltjának sokféle értelmezését mutatja be, hangsúlyozva (155, 159.) a róla szóló beszédek sokféleségét és jelezve, hogy azok között nem lehet dönteni az igaz/nem igaz kritériumok mentén. Mindebből a történész számára kétféle következtetés bontható ki: egyrészt, hogy bizonyos témáknak az ideológiai, politikai közbeszédből át kellene kerülniük a tudományos diskurzusba.⁷ (122–123.) Másrészt a történésznek szembesül-

³ Assmann és Halbwachs fogalmainak identitáshoz kötődő rövid kifejtését lásd még László János: *Történelem, elbeszélés, identitás*. In: Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán (szerk.): *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Bp. – Szeged, 2003. 156–173.

⁴ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Bp. 1999

⁵ Hayden White: *A modern esemény*. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Bp. 2003. 265–287. White ugyanakkor ezt nem a szövegre, hanem az eseményre érti.

⁶ Önálló cikként jelent meg az *Élet és Irodalomban*, 2006 februárjában.

⁷ Szerintem, ez lehet ugyan kívánság, de nem lehet követelmény, mert a nemzet konstruálásában, az identitás fenntartásában, bármelyik téma bármelyik pillanatban aktualitássá válhat. Persze az más kérdés, hogy ha a nemzet, mint történelmi képződmény „elmúlja magát” (133), akkor feltehetően az új identifikáló képződménynek megfelelően lecserélődnek a témák (vagy csak ismét újra értelmeződnek).

nie kell azzal, hogy semmi igaz és állandó nem jelenthető ki teljes bizonyossággal. Ugyanakkor a megfellebbezhetetlennek tartott igazságok mint történelmi képződmények vizsgálhatók. A történész feladata elemezni, hogy a hivatalos emlékezet miképpen találkozik az egyéni emlékezettel (106–107), illetve éppen az, hogy gyakorlati munkákon keresztül tudatosítsa a történelem sokértelműségét, a lehetséges nézőpontok sokaságát, és felébressze a kételyt az „egyetlen igazság” létezésében.

A kötet harmadik részében, mint annak címe is jelzi (*A múlt történetirói diszkurzusa*) a szerző saját szaktudományával foglalkozik. Egy tanulmány kivételével mindegyik a múlt elbeszélésének mikéntjét járja körül. (Véleményem szerint az utolsó tanulmány, *A mai magyar történetírás dilemmái* jelenti a kivételt, amely inkább egy tudománypolitikai írás.) A blokk kezdetén a szerző pontosítja a posztmodernnek a történetírásra vonatkoztatható fogalmát. A posztmodern az, amely szakít a nemzeti történetképet alkotó gyakorlattal és nem ragaszkodik a koherens, átfogó társadalom- és történelemfogalomhoz. (189.) Újra előkerül a már az emlékezet kapcsán is felbukkanó sokszínűség követelménye: egymással versengő elbeszélések vannak, melyekből a történész kiválasztja a magáét. (206–207.)

Ebben az utolsó részben összekapcsolódik a kötet két alaptémája: az elbeszélés és az emlékezet, felvetve ezzel nemcsak a kommunikatív és a kulturális emlékezet különbségeit, vagy az egyéni és a társadalmi emlékezet közötti problematizált viszonyt, de lényeges hasonlóságukat is. Az elbeszélés közös nyelvi közege az emlékezésnek és a történelemnek is, „valóságthatás” az, ami alapján meg lehet különböztetni a történelmi szövegeket. (200.) A történészi munkát a szerint lehet megítélni, hogy mennyire érvényesül benne a valóságthatás. (204–215.) A valóságthatás kérdése vezeti át az olvasót a fikció és a valóság problémáján keresztül a történelmi regényhez, ahhoz a problémához, hogy a történelem és fikció közötti különbség a felismerhetetlenségig felhígult. A történelem nem egyszerűen elbeszélés, hanem igaz elbeszélés kíván lenni, így az irodalmi és tudományos minőség közötti konfliktusnak ez az igazságigény a forrása.⁸ Gyáni ezt a műfaji eldönthetlenség dilemmájaként ábrázolja (270–271), s úgy oldja fel azt *A történelem és regény: a történelmi regény* című tanulmányában, hogy bejelenti: „Eljött az idő, hogy a ténybeliséggel hitelesíteni szokott tudományosan igaz fogalmát felcseréljük végre a valószerű kategóriájával.” (273.) Tegyük hozzá, tulajdonképpen a képzelet, a fantázia teszi elbeszélhetővé a múlt potenciális történeteit.

A szerzővel ellentétben a kötetet nemcsak történészeknek, hanem szélesebb közönségnek, elsősorban a társadalom- és bölcsészstudományok képviselőinek ajánlanám. Számukra komoly hasznot jelenthet mind az elméleti, mind a tudomány- és aktuálpolitikai gondolatok megismerése és továbbgondolása szempontjából. Érdekes a kötetet olvasni azért is, mert a harminc éve megjelent, posztmodern névvel illetett felvetésekre a magyar történész közösség szinte alig reagált érdemben, miközben gyakran váltott ki indulatos ellenérzéseket. Jó lenne, ha akár e kötet kapcsán párbeszéd kezdődne a posztmodern kihívásairól. Ebből a szempontból

⁸ Lásd erről Thomka Beáta: *Beszél egy hang*. Bp. 2001. 194.

kifejezetten felvételre alkalmasnak gondolom a kötet záró tanulmányában, *A mai magyar történetírás dilemmáiban* élénk vetett kesztyűt.⁹ Nemcsak a megszólított „mainstream történetírást” képviselőknél kellene válaszolniuk, de olyan alapvető kérdések megvitatására is sort kellene keríteni, hogy jogos-e a szakma kettéosztása azokra, akik legalábbis nem ragaszkodnak az „egyetlen igazsághoz” és azokra, akik a naiv, realista pozitívizmust képviselik? Vajon jogosnak tartják-e továbbá a történészek, hogy a szakma jelenleg hagyja, hogy a kommemoratív emlékezetről az állam gondoskodik, akár szakmán kívüli személy vezetésével?

Hiányolom azonban, hogy nincs kimondva: a szerző szerint mitől lesz történeti egy munka. Márpedig ez lényeges kérdés egy olyan vitában, ahol a történelem hasznáról vagy éppen helyesnek vélt gyakorlásáról esik szó. Az általam belátható egyetlen kritérium, hogy egy szöveg történeti szövegnek elfogadtassék, a szakmai közösség jóváhagyása.¹⁰ Ez azonban gyakran automatizmus, amely nemcsak az előre megállapított szabályok szerint történik. Tanulságos lenne ezeket a ki nem mondott szabályokat és az ezekkel kapcsolatos gyakorlatot az antropológus szemével is megnézni.¹¹ Ehhez kapcsolódik a fentebb ismertett „valóságghatás” is: vajon mi alapján tekintünk valamit inkább vagy kevésbé valóságosnak? Ahogy a hagyományos történetírásban el kellett döntenie, hogy mi igaz és mi nem, úgy ugyanez érvényes a valóságghatásra is.¹² Mindez azonban reflektálatlanul marad Gyáni Gábor kötetében. Érdemesnek tartanám megvizsgálni, hogy milyen társadalmi gyakorlatok, rituálék, szabályok mentén döntenek el a történészek, hogy valamit elfogadnak-e tudományos szövegnek, és vajon mennyire tekintik azt érvényesnek.¹³ Egy ilyen vizsgálódásba beletartozna az adott történész tevékenységének társadalmi kontextusa is, ami pedig a tudományozsziológia területére vinne tovább.¹⁴

Az emlékezetéről, a nemzeti identitásról és a történész ebbéli szerepéről olvasva az is felmerült bennem, vajon egyáltalán kik olvasnak ma Magyarországon történelmet? S akik olvasnak, milyen történelmet olvasnak? Ebből pedig egyene-

⁹ „A történész szakma mainstreamje, amely ódzkodik az önreflexiótól, és az új-régi tematikák, valamint a módszertani nyitottság tekintetében is többnyire hátra, nem pedig előrelép...” (291.)

¹⁰ Ezt részben Kisantal Tamás is szóvá teszi (Kisantal 2003: 7.), illetve ennek értelmében idézi Gyáni a jelen recenzált műben White véleményét, miszerint a történészek emelik a vitapartner szintjére a holokauszt tagadókat azzal, hogy reagálnak rájuk. (16–17.)

¹¹ Olyan szabályokra gondolok, mint a szerző foglalkozása, művének formai jegyei stb. Ilyen jegyeket mutat fel, bár nem ezzel a céllal Hexter is, lásd Gyáni 2003b: 44.

¹² Ahogy ezt Gyáni is megteszi a *Hamis és igaz a történelemben* című tanulmányban.

¹³ Tetten érhető ez a gyakorlat például olyan kijelentésekben, mint amelyet az egyik politikatörténész tett egy fogalomtörténeti szakdolgozat védeése során, miszerint a védett mű szerinte tudományosan releváns, bár érdektelen. Ebben az esetben egy történészekből álló bizottság, melynek feladata egy rítus során, amelyet akár beavató rítusként is értékelhetünk, megítélni, hogy egy adott személy befogadható-e a történész „céhbe”. Bár arra nem reagáltak, hogy mitől is releváns valami tudományosan.

¹⁴ Részben hasonló ez David Bloor kísérletéhez Newtonnal kapcsolatban, lásd David Bloor: Durkheim és Mauss újraolvasása, az osztályozás és a tudásszociológia. In: Békés Vera – Fehér Márta (szerk): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény*. Bp. 2005. 185–225.

sen következik a kérdés, vajon számot vet-e a történész azzal, ki a hallgatósága elbeszéléseinek,¹⁵ vagy a szakma azzal, hogy milyen hatással vannak a történelmi ihletésű népszerű művek (regények, filmek, internetes oldalak). Utóbbiak ugyanis feltehetően jóval több emberhez jutnak és jutottak el, tehát közvéleményformáló szerepük meghatározóbb lehet, mint a történészi szakmunkák, vagy akár a tankönyvek tananyaga. Tarjányi Eszter megjegyzi: az irodalmi fikció nemcsak leképezi a társadalmi értékrendet, de alakítja is azt.¹⁶ Ugyanez igaz a történelmi emlékezetre is, amelyet legalább annyira alakítanak ezek a művek, mint amennyire leképzik koruk tudományos ismereteit. Szintén felmerülhet, hogy mi a helyzet azokkal a csoportokkal, akik nem képesek saját narratívát felállítani, vagy nem férnek hozzá, hogy a kulturális emlékezetben rögzítsék azt?

Végül pedig fölvetném annak vizsgálatát is, hogy vajon miért van ennyi indulatos vagy tudatosan torzított reakció a posztmodern felvetésekre? A tanulmányok, főleg a konkrét historiográfiai elemzések olvasása során magam is elbizonytalanodtam. Miközben egyetértek Gyáni Gábor elméleti felvetéseivel, mégis az merült fel bennem, vajon miként tudja ezek alapján komolyan venni saját eredményeit a történész? Hogyan vitatkozik, ha közben meggyőződése, hogy álláspontja egy a sok releváns álláspont közül? Mi értelme ezek szerint például vitatkozni azon, hogy milyen hatással volt a neoabszolutizmus Magyarországra, ha egyszer el kell fogadni, hogy Szabad György ilyen történetet beszél el, míg Kaposi Zoltán egy másikat, s a két mű valóságigénye azonos? Innen nézve nagyon érthetővé válnak az indulatok, hiszen azt az egyértelmű és jelentőség-teljes szerepet érzi veszni a történész, hogy ő a múlt igazságának letéteményese. Tisztázni kellene, hogy vajon e magasztos szerep feladásáért cserébe, mit kínál a posztmodern kánon, miért jobb a *relatív történelem*?

Szőcs Máté

¹⁵ Thomka Beáta ugyan felveti ezt a kérdést, de jórészt megválaszolatlanul hagyja. (Thomka 2001: 189.)

¹⁶ Lásd Tarjányi Eszter: A dszentri exhumálása. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=79&clap=0> (2007.01.12.)